"Ədəbiyyat qəzeti"nin müzakirə saatı

I HİSSƏ

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA CƏRƏYANLAR

Milli müstəqillik qazandığımız dönəmdən bu yana ədəbiyyatımızda tez-tez aktuallanan məsələ cərəyanlar, "izm" söhbətləridir. Uzun illərin susqunluğundan sonra milli ədəbiyyatımızda dövriyyəyə gələn bu mövzu müxtəlif rakurslardan çözülməkdədir. Ard-arda yazılan məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiya işlərinə rəğmən problem geniş həllini tapmaqda çətinlik çəkir. Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyanların tarixi-mənəvi-coğrafi sərhədlərini harada aramalı, hansı sənətkarın yaradıcılığında bunun təzahürləri ehtiva olunur və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirmək məramı ilə "Ədəbiyyat qəzeti"nin növbəti "Müzakirə saatı"nda mövzunu şərh etməyə yönəldik. Beləliklə, müzakirəyə qoşulurlar: filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Kamal, yazıçı Həmid Herisçi, professor, yazıçı-kulturoloq Aydın Talıbzadə, tənqidçi Əsəd Cahangir, "Ədəbiyyat qəzeti"nin baş redaktoru, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Azər Turan və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elnarə Akimova (moderator)

Elnarə Akimova: - Əvvələ, xoş gəlmisiniz. Hər birinizə dəvətimizi qəbul edib gəldiyinizə görə "Ədəbiyyat qəzeti"nin redaksiyası adından təşəkkürümü bildirirəm. Bu gün müzakirə predmeti üçün seçdiyimiz mövzu Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyanlar məsələsidir. İlkin olaraq belə bir sualdan başlamaq istəyirəm. 90-cı illərdə, milli müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra yeni düşüncənin ilk əlaməti olaraq ədəbi cərəyanlar, "izm" məsələsi qabardı. Bu nəyin gətirdiyi dalğa idi? Həmid bəy, bəlkə sizdən başlayaq. Çünki o dalğanı gətirən ilklərdən sayılırsınız.

Həmid Herisçi: - "İzm"lərin yaranmağı mən deməzdim ki, 90-cı illərdən başlayır Azərbaycanda. Ümumiyyətlə, "izm"lər nəyə görə yaranıb? Sözsüz ki, klassisizmin böhranı ilə əlaqədardır bu. Klassisizm, belə deyim, bir uşaq xəstəliyi var, bu uşaq xəstəliyi onun yaxtaşırı böhrana düşməyidir. Epik oyunçuluq yarananda, yamsılama yarananda. Klassisizmin şərtləri vardı. O, ilahi mənbə ilə birbaşa əlaqədə olmalı idi. Klassik ədəbiyyatımız bunu bilirdi. Bu ənənə ədəbiyyatdan da üstün bir ənənədir. İndi yazıçılar həmişə istəyirlər ki, ədəbiyyatı son nöqtə bilsinlər. Əslində elə deyil. Klassisizmin son nöqtəsi ədəbiyyat deyildi. Allahın ilahi ruhla birbaşa əlaqəsi idi. Məsələn, klassik ədəbiyyatda o qida mənbəyi çiləxanalar idi. Orada sufilər 40 gün otururdular, ilahi bilgilər alırdılar. Və yaxud maddi tərəfi də var. Məsəlçün, göydən düşən mələk tükü, xalq arasında ona ceyran tüpürcəyi deyirdilər. O Azərbaycan pirlərində var. Onu qatırdılar suya içirdilər və ilahi güc alırdılar. O maddi bir şey idi. Yəni klassisizmin mənbəyi, qidalanma nöqtələri zəifləyəndə onun böhranı başlayır. Epik oyunçular artır, Füzuli ənənəsi çevrilir taftalogiyaya.

Aydın Talıbzadə: - Gəlin, konkret danışaq: yoxsa bu mövzunu yığıb-yığışdırmaq mümkün olmayacaq.

Elnarə Akimova: - Həmid bəy, mən daha çox müstəqillikdən sonrakı dövrə diqqət yönəltmək istəyirəm. Çünki 90-cı illərdə cərəyan məsələsi adekvat olaraq, dünya ədəbiyyatına çıxışın ilkin şərti kimi aktuallandı sanki. Mən bunu doğru addım hesab edirəm şəxsən, 70 illik bir zaman kəsiminin susqunluğu vardı, dünya ədəbiyyatının çoxdan adladığı estetik təzahürlər sırası vardı. Bizdə isə o hadisə olmamışdı.

Həmid Herisçi: - Bizim ədəbiyyatda, bütün dünya ədəbiyyatında böhran yarananda "izm"lərə ehtiyac yarandı. "İzm"lər siyasətlə sinxron gedib. Həm siyasətlə, həm ədəbiyyatla. 17-ci ilin inqilabı, Mayakovskinin kükrəməyi, bayaq dediyim kimi, ekstrimin ədəbiyyatda yer alması, gözəl nümunələr, futurizm, sözsüz ki, Azərbaycana da təsir etməli idi. Azərbaycana bu təsir siyasi yöndən gəldi. Əvvəl siyasətdə özünü göstərdi. Azərbaycanda olmuş "Hümmət" hərəkatı, yenilikçilik. Klassisizmin bu böhranı təkcə məsələn, Füzuli klassisizmində deyildi, sosialist realizmi ki, gətirildi Azərbaycana o da başladı epik oyunçuluğa çevrilməyə. Təxminən 50-ci illərdə. Buna qarşı da nəsrdə müəyyən yenilik yarandı. Məsələn, 60-cı illərdə. Bu da müəyyən qədər klassisizmin böhranına cavab idi. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı vaxtaşırı bu cavabları, bu reaksiyaları verməyə məhkumdur. Necə ki, lazımi səviyyədə verib 20-ci illərdə, 90-cı illərdə bizim simamızda verib, düzdür qiymətləndirilməyib. Əsas odur ki, özümüz qiymətləndiririk. Məncə, mövzunu digərləri davam etdirə bilər.

Azər Turan: - Avropada romantizmdən modernizmə keçid mərhələsində simvolizm, dekadentizm, eləcə də əksər modern izmlər gəlişdi. Siz elə danışdınız ki, sanki bizdə ədəbiyyat bu proseslərin hamısından keçib. Elə olmayıb axı. Konkret izmlərlə, daha konkret isə dekadans və simvolizmlə bağlı ilk söhbətlər nə vaxt başlayıb, onu xatırlayaq. Bu məqamda Əli bəy Hüseynzadənin "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" məqaləsini yada salmaq çox vacibdir. Əli bəyin kənarlaşdırılması ilə güclü bir axının qarşısı kəsilib. O, dekadansdan yazırdı, simvolizmdən yazırdı. Onun təklif etdiyi ədəbiyyatdan imtina edildi. Buna görə də simvolizmi inkar edən ədəbi-nəzəri və daha çox da ideoloji düşüncə mütləq mənada dekadansdan da imtina etməliydi. Və bu inkar silsiləsi sonunda modernizmə qarşı dirəndi.

Aydın Talıbzadə: - Mən sizin fikrinizə istinad edərək mövzunu müəyyən relslər üzərinə qaytarmaq istəyirəm. Hər hansı bir cərəyan, bədii estetik cərəyan, bədii estetik axın və sizin dediyiniz kimi hər hansı bir "izm" dünyanı müəyyən bir paradiqmada açan, şərh eləyən, yozan, dekonstruksiya edən diskursdur. Bu nə deməkdir? Elə təsəvvür edin ki, müəyyən bir qrup insanlar, - bir dəstə yazıçı və ya sənətçi, - müəyyən bir şəffaf tunelə düşür, bu tunellə hərəkət edir. Bu tuneldə gedən qatarın pəncərələrindən onlar hansı mənzərələri görürlərsə, dünyanı da elə həmin mənzərələrə uyğun yansıdırlar. Biz bir qatarda gedirik, pəncərədən təqribən oxşar mənzərələri görürük, lakin gerçəklikdən aldığımız mənzərələri hərəmiz özümüzün duyduğu kimi, anladığı kimi yansıdır, öz təəssüratı əsasında, psixoloji əhvalına müvafiq yansıdır. Amma qatar hamı üçün ümumidir. Bax, bu, "izm"dir, cərəyandır, müəyyən qrup insanın könüllü şəkildə qəbul etdiyi, manifestləşdirdiyi "izm"dir. Siz bunumu soruşmaq istəyirsiniz ki, Azərbaycan ədəbiyyatında hansı "izm"lər olub, ya olmayıb? Və bunların niyə olub-olmama səbəbini bilmək istəyirsiniz? Siz soruşursunuz, 90-cı illərdə müəyyən cərəyanlar yarandımı? Yox, heç kim və ya kimlərsə müəyyən konkret bir "izm" yaratmadı. Sadəcə olaraq, biz 90-cı illərdə artıq dayanmaqda olan postmodern qatarına mindik və dünyanı bu qatarın pəncərələrindən görünən mənzərələrə uyğun, o qatarda mövcud bədii-estetik ifadə vasitələrindən faydalanaraq anlamağa və əks etdirməyə başladıq. Biz postmodernizmə qoşulduq. İndisə o qatar artıq dayanıb. Gələk məsələnin nəzəri mahiyyətinə. Müəyyən bir "izm"in təsbitlənməsi, təsdiqlənməsi, rəsmiləşdirilməsi iki yolla gerçəkləşir. Birinci, bayaq dediyim həmin o qatarda gedənlərin təəssüratında dünyanı yansıtma tərzi "izm"ləşir, müəyyən bir "izm"ə dönür, müəyyən bir qrup ədəbiyyatçı, sənətçi, filosof tərəfindən yaradılır. Bu olur həmin sənətçi və ya ədəbiyyatçıların manifesti, dünyanı anlamaq və əks etdirmək haqqında fəlsəfi, ideoloji, bədii-estetik bəyanatı. Xaricdə sənətçi və ya ədəbiyyatçılar bu manifest içində yaşayırlar, bu manifesti özlərinin yaşam qanunu bilirlər, həyat tərzi bilirlər. Məsələn, sürrealistlər kimi, Dali, Buniel, Lorka kimi. Bir də var bu "izm"ə kənardan baxış, şünas baxışı. "İzm" şünas üçün təsnifat vasitəsidir, ədəbiyyat, sənət dənizində bir oriyentirdir, qatarda gedənlərin düşüncə tərzini öyrənmək, təhlilə çəkmək vasitəsidir.

Azər Turan: - Məgər o "şünas" qatarın içərisində deyildi ki?

Aydın Talıbzadə: - Yaxşı qeyddir, xoşuma gəldi. "Şünas" o qatarın içində ola da bilər, olmaya da bilər. Əksərən, "şünas" o qatardan kənardadır. Çünki "izm"i yaradan sənətçilərdir, yazıçılardır, şairlərdir. Şünas "izm" yaratmır, bəlkə olsun ki, manifestin yazılmasına kömək edir.

Azər Turan: - "Ədəbiyyat qəzeti"ndə Viktor Hüqonun "Kromvel" dramının ön sözünü dərc edirik. Çünki Hüqonun "Kromvel" dramına yazdığı ön söz dünya romantizminin manifestidir. Yaxud əsas manifestlərindən biridir. Bax, "izm"i yaradan ədəbiyyatçılardır deyirik. "İzm"in mütləq bir fəlsəfəsi də olmalıdır. Heç bir "izm" stixiyalı şəkildə yaranmayıb.

Aydın Talıbzadə: - Təbii.

Azər Turan: - Fəlsəfə olmadan ədəbiyyatçılar bunu yarada bilmir və bilməz.

Aydın Talıbzadə: - Hər bir "izm"in fəlsəfi-ideoloji, sosial-ictimai kökləri var.

Elnarə Akimova: - Mən istəyirəm Əsəd bəy bu suala cavab versin: Azərbaycan ədəbiyyatında cərəyanların tarixi-mənəvi-coğrafi sərhədləri haradan başlayır?

(Davamı 16-cı səhifədə)

Ədəbiyyat qəzeti

(Əvvəli 15-ci səhifədə)

"Ədəbiyyat qəzeti"nin

Əsəd Cahangir: - Əgər Azərbaycan ədəbiyyatından danışırıqsa, hökmən dünya ədəbiyyatına üz tutmalıyıq. Burda səslənən fikirlərin real əsasları var idi. Məndən öncə danışanlar məsələnin ümumi nəzəri tərəflərini çözdülər, indi siz məsələyə tarixi rakursdan baxış istəyirsiniz. Azərbaycan ədəbiyyatı istər Axundova qədər Şərq mədəniyyəti ilə, Axundovdan sonra da Qərb mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə inkişaf etdiyindən dünya ədəbiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Məsələn, Füzuli həm Azərbaycan şairidir, həm ümumtürk şairidir, həm müsəlman, həm də dünya şairidir. Bunların heç biri digərini inkar etmir. Bu mənada Azər müəllim deyən fəlsəfə Aristotel ilə Platon arasındakı mübahisədən başlayır. Dünyada yeni qəbul edilmiş ümumi fikir belədir. Aristotel deyir sənət daha çox dünyanın təqlididir, Platon deyir ki, sənət ideyalar aləmini, ilahi qüvvəni xatırlamaqdır. Bayaq Həmid ağa bunu deyirdi. Bu iki bir-birinə zidd düşüncə tipi həmişə, istər Şərq, istərsə də Qərbdə bir-birilə mübarizə şəraitində inkişaf edib. Gah o tərəf üstün gəlib, gah bu tərəf. Şərq daha çox Platonu qəbul edib. Amma İntibah dövründən sonra Qərb daha çox aristotelizm düşüncəsinə gəlib. Əgər fəlsəfi dildən estetika dilinə çevirsək, bu realizmə, həyatiliyə, dünyəviliyə gəlmək demək idi. Platonizmdən uzaqlaşmaq isə ideyalar aləmindən uzaqlaşmaq demək idi. Bundan sonra artıq Yeni dövr deyilən bir dövr başlayır, yəni İntibahı klassisizm, klassisizmi Maarifçilik dövrü əvəz edir. Və maarifçilik insanı, onun ağlını hər şeyin əsası kimi götürür, Allah ideyasını bir kənara qoyur. Platonun ideyalar aləminə dair fikri mahiyyətcə Allah ideyası demək idi. Maarifçiliyin gəlməsi ilə onu insanmərkəzçi düşüncə - antroposentrizm əvəz edirdi.

Aydın Talıbzadə: - Əslində bu, mən üzr istəyirəm müdaxilə edirəm, artıq qədim yunan ədəbiyyatında, yunan mədəniyyətində hökmran bir tendensiya idi. Yunanlar deyirdilər ki, insan hər şeyin meyarıdır. Protoqor deyirdi bunu. Artıq o dövrdə insan mərkəzdə idi, yunan qavrayışında dünya insanın ətrafında dönürdü. Sonra İntibah dövrü də məhz bu düşüncəyə qayıtdı. Məhz insanı yenidən mərkəzə gətirdiyi üçün bu tarixi mərhələ İntibah dövrü adlandırıldı.

Əsəd Cahangir: - Protoqorun, Qorginin və digər sofistlərin düşüncəsində insanmərkəzçilik var idi. Bu hətta ədəbiyyata da təsir etmişdi. Məsələn, Esxil və Sofokldan fərqli olaraq Evripidin yaradıcılığında allahlar yox, insanın istəyi əsas idi. Esxilin qəhrəmanı allahlar özləri idi, Zevs, Prometey və sair. Sofoklun allahların iradəsini əsas götürən Anqona, Elektra, yaxud Edipi qəhrəman seçirdi. Evripidin əsas qəhrəmanları isə Medeya kimi öz istəyini hər şeyin fövqünə qoyan insanlar idi. Amma bu, hakim düşüncə tipi deyildi və bu üzdən Esxil, xüsusən də Sofokldan fərqli olaraq Evripid antik yunanların ən sevimli şairi deyildi. O, əslində qədim yunan şeirində sofizm düşüncəsinin daşıyıcısı idi. Bütün qədim cəmiyyətlərdə olduğu kimi, yunan toplumunda da Tanrı inancı çox güclü idi. İnsan heç bir hərəkətini tanrılarsız təsəvvür etmirdi. Odur ki, insanı əsas götürən sofizmə qeyri-ciddi bir şey kimi baxırdılar. Yəni bir növ söz oyunu üstündə qurulmuş düşüncə tipi kimi. Amma həmin o sofistik düşüncə Aydın müəllimin dediyi kimi, İntibah dövründə ikinci dəfə həyata gəldi və əsrlər boyunca hakim düşüncəyə çevrildi. Bu gün də o özünün hakim mövqeyini əldən vermək istəmir.

Aydın Talıbzadə: - Mən yenə üzr istəyirəm ki, yenə müdaxilə edirəm, bu, sofistik düşüncə deyildi. Məsələ ondan ibarətdir ki, qədim yunan mədəniyyətinin özü bir bütövcə kimi insan faktoru üzərində qurulur. İnsanın bədəninin, bədən faktorunun üzərində qurulur. Averinsevdə də bu məsələ ətraflı şərh olunub. Qədim yunanlar üçün insan bədəni müqəddəsdir. Kallisfen, İskəndərin sərkərdəsi olub, deyilənə görə İskəndərə istədiyi kimi yaltaqlıq edə bilərdi, ancaq eşidəndə, biləndə ki, ona təzim eləməlidir, o özünü öldürdü. Yəni insan bədəni əyilmir. Bu meyar o zamanın bütün ədəbiyyatına, bütün heykəltəraşlığına, bütün musiqisinə, bütün dünya qavrayışına yansımışdı. Ona görə qədim yunan mədəniyyəti bütün Qərb mədəniyyətinin fövqündə, ya da başqa cür söyləyim, özülündə dayanan bir dəyərlər sistemidir.

Əsəd Cahangir: - Qədim yunanlarda bədən kultu doğrudan da güclü idi. Bu qədim yunan poeziyası, heykəltəraşlığı, rəssamlığı, hərb sənətinə ciddi təsir edir, onu dünyəvi istiqamətə yönəldirdi. Amma Zevs başda olmaqla allahlara inam ondan da güclü idi. İki min il ərzində bu inam tədricən zəiflədi və İntibah dövründə öz yerini insana inama verdi.

Həmid Herisçi: - Olarmı müdaxilə edəyim? Yaxşı çalaq eləyə bilərik. Siz çox yaxşı bir söz dediniz ki, 90-cı illərdə necə oldu bu proses baş verdi. Yəni mən bu fikirdəyəm ki, biri var klassisizm, biri də var onun yanında yenilikçilik, "izm". Ənənəçilik müəyyən xəstəliyə malikdir. Vaxtaşırı xəstələnir. Bu, böhrandır. Böhran nə üçün baş verir. Klassisizmin ilahi ilə olan əlaqəsində nöqsanlar yaranır. İlkin mənbə ilə nöqsanlar yarananda bu çevrilir epiqonçuluğa. Epiqonçuluğa çevriləndə buna xüsusi cavab gəlir yeni nəsil tərəfindən. "İzm"lər onda yaranır. Bizdə ən güclü "izm" proletkultçuluqdur, düzdür buna da mənfi gözlə baxırlar. Amma gəlin çox pis baxmayaq. Onun müəyyən qədər başqa bir təzahürü, siz dediyiniz kimi, 90-cı illərdə yaranmaq istədi və yaxud yarandı, sözsüz ki, biz buna dəyər vermək qüdrətində deyilik. Yeniliyi biz həmişə gətirməyə çalışmışıq. Bizdə ekstrim yaranıb. 20-ci illərdə olub o proletkultçularda, amma özünü doğrultmayıb. Sosialist realizmi böhrana çevriləndə, ona psevdoklassisizm deyirlər, psevdoqondarmaçılığa çevriləndə, onda cavab gəlir cəmiyyətdən. Onun ən ciddi cavabı Türkiyədə olub Nazim Hikmət. Nazim Hikmətin yaradıcılığı əsl ekstrimdir.

Elnarə Akimova: - Bizdə kim olub bəs sizin dediyiniz ekstrim?

Həmid Herisçi: - Bizdə proletkultçular ümumi. Bir nəfərdə birləşdirməzdim.

Elnarə Akimova: - Həmid bəy, ekstrim deyəndə nəyi nəzərdə tutursunuz?

Həmid Herisçi: - Ekstrim həddində. Mayakovski istedadı məsələn, yəni coşqu...

Elnarə Akimova: - Həmid müəllim biz gəlib o dünya mədəniyyətindən müasir dövrə çıxmalıyıq ki, dinləyicidə ümumi bir təsəvvür yaransın ki, haradan gəlib bu postmodernizm.

Əsəd Cahangir: - Həmid bəy məsələyə tarixi baxış nəzəri baxışı inkar etmir, əksinə, onu izah edir. Çünki bilməliyik ki, haradan gəlib bura çıxmışıq. Bizim əsas mövzumuz isə təbii ki belədir - 90-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında necə oldu ki, postmodernizm meydana gəldi? Çünki sonuncu "izm" postmodernizmdir. Ədəbiyyatda bizim son durumumuz hələki, bundan ibarətdir. Klassik düşüncə Allaha, modern düşüncə insana inanırdı, postmodernizm isə heç nəyə inanmır. Biz bayaq qaldıq maarifçilikdə, yəni antoposentrist düşüncədə, o düşüncədə ki insanın ağlı hər şeyin ölçüsü və hər şeyə qadirdir. Allah yoxdur, o insanı yox, insan onu yaradıb. Mövcud olan insan şüuru, təbiət və kosmosdur. Bunun əsasında fransız ensiklopedizmi yarandı, bunun əsasında Avropa maarifçiliyi yarandı, amerikan maarifçiliyi yarandı. Azərbaycanda bu proseslər bir neçə əsr sonra başladı. İlk dəfə Bakıxanovda, sonra Qutqaşınlıda başladı. artıq Axundovda nəzəri dərk səviyyəsinə çatdı, teatrı əhatə etdi, ədəbiyyat nəzəriyyəsini, ədəbi tənqidi, materialist fəlsəfəni əhatə etdi və bütöv sistem şəklini alaraq yeni ədəbiyyata fon verdi. Minillik Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı Şərq kontekstindən Qərbə doğru keçməyə başladı. Yeni bir mərhələ açıldı. Və Axundovun ardıcılları yetişdi - Vəzirov, Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə və qeyriləri. Bununla bərabər, Şərq mədəniyyəti düşüncəsi də davam edirdi. Çünki heç nə birdən-birə yaranmadığı kimi, yoxa da çıxa bilməz. Bu düşüncə Əli bəy Hüseynzadə başda olmaqla füyuzatçıların təfəkküründə davam edirdi. Və molla nəsrəddinçilərlə füyuzatçılar arasındakı qarşıdurma ədəbiyyatı inkişaf etdirən bir qarşıdurma idi. Sonra ənənəvi Şərq düşüncəsi xəttinin üzərində Cavid romantizmi pərvəriş tapdı. Olduqca qəribə bir təzahür idi bu. Cavid birbaşa türk ədəbiyyatı və mədəniyyətinin təsiri ilə zahir olmuş, romantizmin çiçəklənməsi ilə bütün Azərbaycan ədəbiyyatını öz təsir dairəsinə almışdı. Təsəvvür edin ki, Əli Vəliyev, nasir, özü də sosrealist nasir, kənddən Bakıya ona görə gəlmişdi ki, Cavid kimi bir şair olsun. Sonra o şair olmadı, nasir oldu, özü də romantik yox, sosrealist oldu. Demək istəyirəm ki, hətta dünyagörüşü və yaradıcılıq metodu ilə ən uzaq imzalar belə Cavidin cazibə dairəsində idi. Amma sovet hakimiyyəti bunların üstündən bir xətt çəkdi birdən-birə. Bütün o romantizmə sosrealizm yuxarıdan endirilən Domokl qılıncı oldu. Tamam yeni meyarlar zahir oldu, hər şeyi yalnız ideoloji məqsədlərə tabe etmək, yəni vulqar sosrealist tələblər ədəbiyyatın başlıca nəzəri əsasına çevrildi.

Elnarə Akimova: - Əslində elə Caviddən sonra bizim ədəbiyyatda modernizmin gəlişməsi labüd idi. Çünki romantizm yazıçının içindəki mətn dünyasından nəşət tapır. Fərdi başlanğıc, şəxsiyyətin iflası, son problematikası kimi romantizm üçün səciyyəvi xüsusiyyətlər həm də modernist sənətin nəzəri prinsip əsasını təşkil edir.

Əsəd Cahangir: - Əlbəttə, məsələnin bir az dərininə gedəndə görürük ki, o romantizm ənənəsini kəsə bilmədi sosrealizm. Məsələn, sosrealizmin ən parlaq nümayəndəsi sayılan Səməd Vurğun romantizmi davam etdirmək üçün "inqilabi romantika" anlayışını atdı ortaya. Yəni o bununla sovet hakimiyyətinin ideologiyası ilə Cavid ənənəsini mümkün vasitədə bir araya gətirmək istəyirdi. Hətta Süleyman Rüstəm belə "Gecənin romantikası" şeirində yazırdı:

Gecənin qulağını gündüz gəldi, qaç dedi.
Sevgilim günəş doğur pəncərəni aç dedi.

Yəni sovet adamının da ro-

müzakirə saatı

Modernizm XX əsrin üslubudur. Bizdə bu "izm"lərlə bağlı cəmiyyətdə, ədəbi camiədə həmişə qarşıdurmalar var. Xüsusən, yazıçılarla tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar arasında.

mantikası var. Sovet adamı saqqal saxlayan rahib deyil, qalstuklu müqəvva deyil, insandır, onun sevgisi, sevgilisi var, onun hissləri, duyğuları var. Bütün dünya axı belə baxırdı sovet adamlarına ki, bunlar saqqal saxlayırlar, bunlar rahibdirlər - belə bir düşüncə var idi.

60-cı illərdən sonra ədəbiyyatın öz daxilində yetişən, belə deyək, fərqli ədəbi təsəvvür və metodlar daha da gücləndi. Məsələn, İsa Muğanna və Sabir Əhmədli artıq sosrealist yox, psixoloji realist yazıçılar idi. 60-cılarda isə ekzistensializmin təsiri duyulurdu. Məsələn, tutaq ki, Yusif Səmədoğludur, Anardır, Elçindir və qeyri yazıçıların yaradıcılığında, şairlərdən Ramiz Rövşənin, Vaqif Səmədoğlunun poeziyasında. Amma ədəbiyyat nəzəriyyəsi bu barədə qətiyyətlə susurdu. Nəzəriyyədə hər hansı sənət axınından söz belə gedə bilməzdi. Kommunist partiyası alternativsiz partiya olduğu kimi, sosrealizm də alternativsiz yaradıcılıq metodu idi. Amma bədii prosesin özündə yetişirdi bu meyillər, hətta əsas, aparıcı qüvvələrə çevrilmişdi bunlar. Beləliklə də, nəzəriyyə ilə ədəbi proses arasında bir ziddiyyət yaranmışdı. Bir tərəfdə yalançı nəzəri kitablar yazılır, monoqrafiyalar, doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilirdi sosrealizm barədə. O biri tərəfdə isə tam fərqli, müasir dünya ədəbi-prosesi ilə səsləşən proses gedirdi.

Sonra 70-ci illər gəldi, magik realizm gəldi bizim ədəbiyyata, Mövlud Süleymanlı gəldi "Köç" romanı ilə, Afaq Məsud gəldi özünün modernizmi ilə. Beləliklə, bütün bunlardan keçib gələn Azərbaycan ədəbiyyatı artıq 90-cı illərdə postmodernizmə hazır idi.

Azər Turan: - Siz inanırsınız ki, Qərb ədəbiyyatının keçdiyi yolu Azərbaycan ədəbiyyatı da keçib?

Əsəd Cahangir: - O illərdə bizim levi-strosslarımız, rolan bartlarımız, kristevalarımız, liotarlarımız, derridalarımız, ekolarımız, fukolarımız olmadı ki, ədəbiyyatda gedən proseslər barədə nəzəri fikir deyələr. Heç onu deməyə icazə də verməzdilər... Amma bizim şair-yazıçılarımız öz gücləri ilə, nəzəriyyənin köməyi olmadan, ədəbiyyatşünaslıq elminin köməyi olmadan və hətta ədəbiyyatşünaslıq elminin təzyiqi altında ədəbiyyatı inkişaf etdirirdilər. Biz bunu deməsək, onların haqqının üstündən qələm çəkmiş olarıq. Əslində, o dövrdə sosrealist olmamaq böyük qəhrəmanlıq idi. Məsələn, sosrealist yazıçılar yenə qalırdılar 60-70-ci illərdə. O kolxozdan, o əmək qəhrəmanlarından, o yalançı inqilab qəhrəmanlarından yenə də yazırdılar. Amma bu artıq ədəbiyyatın aparıcı yönü deyildi.

Azər Turan: - Fransız ədəbiyyatında kommunistlər də vardı, sürrealistlər də vardı. Hətta əqidəcə sürrealist olan şairlər də vardı. Yəni bu bir-birinə mane olmurdu ki.

Rüstəm Kamal: - Bir sitat verərəm sənət tarixindən. Yəqin hamınız bilirsiniz, Kazimir Maleviçin "Qara kvadrat" adlı bir əsəri var. O əsərə baxırlar, hamı çox böyük həzlə bu əsəri qarşılayır. Amma bilmirlər ki, bu əsərin mayasında nə dayanır? Bir dəfə 1913-cü ildə, mən bunu sadəcə olaraq maraq üçün danışıram. Matyuşkin adlı bir nəfər opera yazır - "Günəş üzərində qələbə". Və onun tərtibatı tapşırılır Kazimir Maleviçə. Kazimir Maleviç də bu işi hazırlayır. Bu nə deməkdir? Bu eyni zamanda həm suprematizmin ən ləyaqətli işlərindən biridir, həm də ironiya ilə doludur. Çünki günəş üzərində qələbə elə belə olur. "İzm" elə bir şey deyil ki, harada var, mütləq bizdə, burada da olsun. "İzm" içdən gələn, ideoloji, estetik, ictimai fikir kontekstində yaranan üslub morfologiyasıdır və dünyaya subyektiv reaksiyadır, refleksdir. Bundan söhbət eləmək lazımdır. Burada əyləşən insanlar da hərəsinin dünyaya, ədəbiyyata müəyyən baxışı olan insanlardır. Hərəsi özgürcəsinə düşünə bilən insanlardır.

Elnarə Akimova: - Əsəd müəllimin fikri ilə razıyam ki, biz bir çox cərəyanların tipologiyasını hələ müəyyənləşdirməmişik. Məsələn, H.Cavid poeziyasında olan dekadansı görməzdən gəlmişik. M.Cəlilin "Ölülər"dən sonrakı yaradıcılığı sırf XX əsr sənət axtarışlarına tam müvafiqdir, milli modernizm hadisəsidir. "Dəli yığıncağı"ndakı absurd, məsələn.

Azər Turan: - Cavid məsələsində Elnarə xanım, sizinlə həmfikirəm. Amma Mirzə Cəlilə gəlincə... Doğrudur, Mirzə Cəlildə yaxud bir başqasında absurd dramaturgiya elementləri müşahidə edə bilərsiniz. Amma bunu estetika olaraq, cərəyan olaraq absurd adlandıra bilmərik. Hər şeyi öz adıyla çağırmalıyıq.

Elnarə Akimova: - Azər müəllim, razılaşın ki, "Ölülər" əsərindən sonra C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşündə fəlsəfi nihilizmə güclü meyil var.

Azər Turan: - Ona qalsa, hələ "Qodonu gözləyənlər" əsəri meydana çıxanda Bekketin dünya ədəbiyyatının ilk komediyalarından təsirləndiyini deyənlər vardı. Daha doğrusu, Aristofandan Apolinerə qədər. Amma təbii ki, Aristofanın absurda dəxli yoxdu. Apollinerin isə 1917-ci ildə tamaşaya qoyulan sürrealist pyesi yalnız Bekketin pyesi ilə bağlı müzakirələr ərəfəsində absurd dramaturgiyanın ilk örnəyi olaraq bəyan olundu. Absurd teatrın öz spesifikası var. Konflikt, xarakterlər, qəhrəmanlar və s. dramaturgiya üçün zəruri olan komponentlər tamam fərqlidir. Bəzən heç yoxdur. Dil önəmli deyil. "Qodonu gözləyənlər" dünya ədəbiyyatı üçün yeni hadisədir. Dünyada ideal, gözlənilməli, arzulanmalı heç nə yoxdu. Buradakı insan Munkun tablosundakı embriona bənzər insan kimidir. Absurd dramdakı insanın sanki ekzistensiyası yoxdur. Dekartın dediyi "Var olmaq hər bir şeydir, var olmamaq isə heç bir şey". Bax, bu ekzistensial yanaşma zahirən və sanki absurd dramaturgiyada heç bir anlam daşımır. Amma əksinə, əslinə baxılırsa, absurd dramı da özünü axtaran, özünə ənən insanın dramıdır. Bizim çağdaş ədəbiyyatımızda bu insan olmayıb. Olsa da, özünə səna qədər eniş edə bilməyib. Bu meyillər indi-indi yaranmaqdadır. Amma dünya üçün yeni saytla biləcək miqyasda deyil. Hətta o miqyasda olsa belə, artıq yeni deyil.

Elnarə Akimova: - Rüstəm müəllim, XX əsr boyu bu cərəyanların təzahürləri bizdə hansı çəkilib qabarmalarla müşayiət olunur?

Rüstəm Kamal: - Mən burada səslənən fikirlərə hörmətlə yanaşıram. Çox maraqlı yanaşmalardır. Xüsusən tarixə də ekskurslar çox maraqlıdır. Bizim konkret mövzumuz, obyektimiz Azərbaycan ədəbiyyatı olmalıdır. Yəni Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm olubmu? Olubsa, nəyi dəyişib? Onun xronologiyası nədir? Yəni tarixi nə vaxtdan başlayır? Biz bu mövzuda söhbət aparmalıyıq. Modernizm XX əsrin üslubudur. Bizdə bu "izm"lərlə bağlı cəmiyyətdə, ədəbi camiədə həmişə qarşıdurmalar var. Xüsusən, yazıçılarla tənqidçilər, ədəbiyyatşünaslar arasında. Həm terminoloji səviyyədə qarşıdurma var. Etiraf edək ki, əksər yazıçılarımız, şairlərimiz o qədər savadlı, dünyaya açıq deyillər. İstəyirəm ki, bizdə də, ədəbiyyatşünaslıq üslublarına, filoloji üslublara bir qədər tolerant yanaşsınlar, diqqətlə və çox oxusunlar. Fransa elitar cəmiyyətini Əsəd Cahangir dedi, "yeni romançı"larla, surrealistlərlə yanaşı, strukturalist və ya poststrukturalist filosoflar - J.Lakan, M.Blanşo, M.Fuko, R.Bart... formalaşdırıbdır.

Fərqli dillə, üslubla milli ədəbiyyatımızı yozmaq, təhlil etmək istəyirsən - sən başa düşmürük, sadə dillə yaz" - deyirlər. 40-50-ci illərin üslubunda XXI əsrdə, kommunikasiya dilinin dəyişdiyi bir vaxtda necə yazmaq olar? Suala sualla xatırladıram. Orta əsrlərdə F.Nəiminin "Cavidnamə"sini hamı anlayırdı? Yoxsa X.Təbrizinin şərhlərini hamı oxuyurdu? Bu qarşıdurma üzündən nə qədər üslublar, təhkiyə formaları ədəbiyyatşünaslığımızdan, bədii-estetik tənqidimizdən yoxa çıxdı...

Bizdə o qədər cahil bir müqavimət var ki, uzun müddətdir ki, bizdə nə fəlsəfənin dili, nə də sizin terminlə desək, nə fəlsəfi, nə də filoloji diskurs yaranmır. Bəzən deyirlər ki, guya ki, savadlı görünmək istəyir. Qətiyyən elə deyil. Biz sadəcə olaraq o "diskurs"ları dəyişmək istəyirik. İfadə tərzini dəyişmək istəyirik. Bir yazıçı işini-gücünü buraxıb, bir də görürsən, "izm"lərə münasibət bildirməyi borc bilir özünə. Ay qardaş, qoy "izm"lər olsun, səndən ət istəmir, çörək istəmir, səndə niyə qıcıq yaradır. Bilirsinizmi, ədəbiyyat tarixi həm də üslublar tarixidir. Təsnifləmməlidir, təfsirlənməlidir. Kimsə təsnif etməlidir. Və biz istəsək də, istəməsək də müəyyən adlar qoyulmalıdır. Bu adlar təsadüfi sözlərdən yarana bilər, məsələn "dadaizm" kimi. "Oyuncaq at" deməkdir. Bunu rumın mənşəli bir rəssam, şair T.Tsara gəlib Fransada dadaizm adında qrup yaradır, dünyaya, Birinci Dünya müharibəsinə protestosunu bildirir.

90-cı illərdə bizdə ədəbi qrupların yaranması haqqında coşqun bəyanatlar verildi, manifestlər, proqramlar yazıldı. Hardadı indi onlar? Azərbaycan ədəbiyyatında nəyi dəyişdilər?

Azər Turan: - O nədən irəli gəlir?

Rüstəm Kamal: - Elə mən də istəyirəm ki, söhbətə bu axarda, bu istiqamətdə aydınlıq gətirək. Müəyyən dəqiqləşmələr getsin.

Elnarə Akimova: - Biz Ramiz Rövşənin yubileyində idik Yazıçılar Birliyində, İntiqam Qasımzadə çıxışında belə bir mühafizəkar mövqe tutdu ki, "izm" söhbəti boş şeydir.

Əsəd Cahangir: - Yadınızdadırsa, sovet vaxtı kinoteatrlarda film göstərməzdən öncə 10-15 dəqiqəlik nəsə sənədli bir şey göstərərdilər. Buna filmin jurnalı deyərdilər. "Azərbaycan" jurnalı

(Davamı 18-ci səhifədə)

(Əvvəli 17-ci səhifədə)

“Ədəbiyyat qəzeti”nin

baş redaktorunun çıxışı da, ümumən Azərbaycan tipik düşüncəsinin bir jurnalıdır.

Həmid Herisçi: - Çox yaxşı dediniz ki, ədəbiyyatın təfsilatı olmalıdır. Təfsilat olunmalıdır. Belə götürək ki, yəni bir arı pətəyidir, gəl görək ki, bu arı hara gedir, hardan gəlir. Bu proses, yəni "izm"lər prosesi ölən prosesdirsə, bizə lazım deyil. Bu diri prosesdir. 20-ci illərdə də olub, əvvəllər də olub. İndi də var, gələcəkdə də olacaq. Bunun ən maraqlı qollarından biri son dövrlərdə postmodernizmin Azərbaycanda yaranmağı idi. Bu müəyyən məsələlər qoydu, ancaq bir yerdə dayanmadı ki? Son nöqtə deyil ki? Məsələn, postmodernizm, məncə, yavaş-yavaş çevrildi postinsana, İranda buna deyirlər "forda-insan", yəni fövqəlinsan, gələcəyin insanı. Bəli, bu gün ədəbiyyatın son "izm"i postinsandır. Yəni dünyada son "izm"lər prosesi, siz bayaq dediniz, tarix boyu gəlib gedib və bu postmodernizm artıq dünəndir.

Elnarə Akimova: - Həmid bəy, 90-cı illərdə tez-tez səsləndirdiyiniz bir şüar vardı: "Biz dünya ədəbiyyatına qalib gəlib Azərbaycan ədəbiyyatına məğlub olmalıyıq". O qalibiyyət məsələsini anladıq. "Məğlub olmaq" deyərkən nəzərdə tutduğunuz ədəbi ünvanlar kimlərdir?

Həmid Herisçi: - Mən deyim də. Biz sözsüz ki, postmodernizmlə əlaqədar müəyyən külünglər çaldıq Fərhad kimi, əsərlər qoyduq ortalığa. Bir nöqtədə dayanmadıq. Təəssüf olsun ki, bizimlə silahdaş olanlar postmodernizmdə ilişib qaldılar, inkarçılıqda ilişib qaldılar. Bu, bir dövr olmalı idi. Buna görə də bizim yazıçıların çoxusu, xüsusən gənc yazıçılarımız təkrarçılığa getdilər, yazıları maraqsızdır, elə bil bir-birinin ağzına tüpürürlər. Bir mövzu elə bil bundan ötdü ona. Epiqonçuluq yarandı, Qrafomanlıq başladı. Və bu, sözsüz ki, postmodernizmin böhranını göstərdi. Mən yenə də deyirəm ki, bu ekstrimin bayraqdarı kimi, bağışlayın bu sözü öz boynuma götürürəm, ədəbiyyatımızın bayraqdarı kimi, bu çox yekə səslənir, amma qorxmuram, çünki özüm ekstriməm.

Əsəd Cahangir: - Şair olduğuna görə bəraətin var. (gülüşmə)

Həmid Herisçi: - Ola bilər. Sözün qısası, biz keçdik bu postinsan mərhələsinə. "Solaxay" romanı sırf onunla bağlı idi. Demək istəyirəm ki, əgər bu "izm"lər prosesi bir nöqtədə dayanırsa, o boş şeydir. Ancaq yox əgər bu bir güllə kimi çıxır və müəyyən mərhələlər keçərək gedir hələ qabağa və bizə hədəfi gələcəkdirsə, sözsüz ki, yaxşıdır. O prosesi müəyyən qədər tənzimləməyi bacarırıq. Ancaq postmodernin böhranını mən bu gün təsdiqləyirəm.

Elnarə Akimova: - Həmid bəy, 90-cı illərdə qabaran, dövrün özü ilə gətirdiyi bu cərəyanların ədəbiyyatımıza tətbiqinin fonunda milli ədəbiyyatımız, deyək ki, gənclik, lap elə deyək, alatoranççı-revanşist yazarlar ədəbiyyatı gəlişdirmək, dünya üçün maraqlı səviyyələrə qaldırmaq baxımından hansı hədəflərə çatdı?

Həmid Herisçi: - O zaman biz çox yeniliklər etdik, yeni dəyərlər gətirməyə çalışdıq. Amma bizim postmodernistlər artıq bir-birinə bənzəməyə başlayıblar, epiqonçuluğa çevriliblər, darıxdırıcıdırlar, bu inkarçılıq artıq özünü göstərmir. Siyasətdə görürsüz də, Tramp-klassisizm qayıdır. O milli ənənələr, özünəqayıdış, milli çərçivələr siyasətdə gedir. Ədəbiyyatda da özünü göstərəcək. Biz fərqli şəkil axtardıq postinsanda. Ancaq yenə də deyirəm, postmodernizmə liberal qlobalizm deyirlər. Heyif ki, gənc yazıçılarımız buna hazır deyillər.

Əsəd Cahangir: - Gənc yazıçılarımızı buna görə qınamaq da çətindir. Daha yaşlı, daha təcrübəli adamlar kimi onlara yolu biz göstərməliyik. Əgər onlar səhv edirlərsə, günahı mən özümdə görürəm. Çünki mən ədəbiyyat tənqidçisiyəm. Deməli, mən onlara yaxşı nəzəri istiqamət verə bilməmişəm. Bu bir. İkinci tərəfdən, biz bayaq postmodernizmdə qalmışdıq, həmişə olduğu kimi, Həmid ağa bu dəfə də qabaqladı bizi.

Elnarə Akimova: - Əsəd bəy, 90-cı illərdə necə oldu ki, Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm deyil, postmodernizm söhbəti qabardı?

Əsəd Cahangir: - Bunun tarixi, estetik, fəlsəfi səbəbləri var. SSRİ ki dağıldı, Kommunist partiyasının monopoliyasına son qoyuldu. Demək, onun ədəbi analoqu olan sosrealizmə xitam verilməli idi və verildi də.

Azər Turan: - Azərbaycan modernizmi isə nə əvvəl, nə də sonra yaşandı.

Əsəd Cahangir: - Modernizmi Azərbaycan ədəbiyyatı gizli yaşadı. Nəzəri istiqamət və terminologiya olmadan yaşadı. Məsələn, Anarın, Elçinin şərti-metaforik üslubla səciyyələnən bir çox hekayə və povestləri, 80-ci illərin sonuna doğru Elçinin silsilə absurd əsərləri, Afaq Məsudun bir çox hekayələri, özəlliklə də "İzdiham" sürrealist romanı sırf modernist əsər idi.

Azər Turan: - Modernizmin meydana gəlməsinin özünün obyektiv səbəbləri vardı. İtirilmiş nəslin içərisindən Kafka çıxdı və s. Yəni o itirilmiş nəslin bir fəlsəfəsi var idi. Yəni dünyanı bərpa edirdi o itirilmiş nəsil əslində. Dağılmış dünyanı bərpa edirdi. Amma bizdə ki, adlarını çəkdiyi-

miz yazıçılar var, axı onlar hansı itirilmiş nəslin nümayəndəsi idilər və hansı katastrofik bir prosesdən keçmişdilər. Hansı Birinci Dünya müharibəsi bitmişdi, hansı aclıq dövrü yaşanmışdı, hansı işsizlik dövrü yaşanmışdı və o nəsil meydana çıxmışdı.

Məncə, burda tarixi prosesdən, insanlığın keçdiyi faciəvi məqamlardan sərf-nəzər edilməməlidir və əsas səbəb də elə bu olmalıdır. Romantizmdən modernizmə keçid bayaq dediyim kimi, dekadentizm və simvolizmin vasitəsilə gerçəkləşdi, deyilmi? Sonra Birinci Dünya müharibəsi tamamlandı və modernizm şiddətlə gəlişməyə başladı, ədəbiyyatda sabit bir şəkil aldı. Modernizm əslində itirilmiş nəslin ədəbiyyatıdır. Gertruda Staynın itirilmiş nəsil adlandırdığı və Birinci Dünya müharibəsindən çıxmış nəsil yaratdı o ədəbiyyatı. Amma biz də ağına-bozuna baxmadan Azərbaycanda bəlli bir nəsil kəsimini itirilmiş nəsil adlandırırıq. Amma itirilmiş nəsil "Əlvida silah" yazdı. Sıralarından Eliot çıxdı. Kafka, Kamyu çıxdı. Yaxud sonrakı dövrdə ekzistensializm... Ədəbiyyatda cərəyanlar yaranandа bu mütləq mənada olmasa da, əsasən fəlsəfələrə istinadən yaranır. Bizim fəlsəfəmiz varmı, olubmu? Fəlsəfəşünaslarımız olsa da filosoflarımız olmayıb. Yaxud Avropadakı fikri cərəyanlar bizə nə dərəcədə bəlli olub? Yaxud indi nə dərəcədə bəllidir? Bu da ciddi suallardan biridir. Tutaq ki, bir filosof olaraq Yaspers doğulmursa, fəlsəfənin, cərəyanın adını müəyyənləşdirmirsə sonra Kamyu, yaxud Sartr olmaz. Yaxud ekzistensializm deyəndə Yaspers, Sartr, Kamyu, Haydegger - yəni fəlsəfə və ədəbiyyat bir yerdə düşünülə bilir. Doğulan bir fikir, fəlsəfədə, özəlliklə, ədəbiyyatda və rəssamlıqda cərəyanlaşa, özünün estetik yapısını təməlləndirənə qədər davam edə bilmirsə sonra tutaq ki, ekzistensial yanaşma necə şaxələnə və bütövlükdə dünya ədəbiyyatını və rəssamlığını necə qapsaya bilər?

Rüstəm Kamal: - Modernizmin və başqa "izm"lərin tarixi bizə faktları yerbəyer etməyə imkan verəcək. Məsələn, Avropada modernizmin tarixini necə müəyyənləşdirdilər. Londonda muzeylərdə yığılmış sənət əsərlərini təfsir etmək istəyəndə klassik şedevrlər bir muzeyə toplandı, Teyt qalereyasına isə müasir əsərlər verildi. Tarixi də 1900-cü ildən başladılar. Modernizmi XX əsrin yaşıdı etdilər. Yanılmıramsa, Heminquey deyir ki, mən aeroplandan Yer kürəsinə baxanda kubistlərin rəsmlərini anladım. Modernizm, ümumiyyətlə, "izm"lər obyektə münasibəti göstərir. Telefon və teleqrafın təntənəsi, aviasiyanın yaranması, radionu və kinonun ixtirası varlığımızı kökündən dəyişdi, obyektə münasibət yox, subyektə münasibət önə çıxdı. Avanqardistlər, futuristlər nədən yarandı? Maşın və maşının köləsinə çevrilən, maşının tabeliyində olan insanın faciəsini göstərmək üçün yeni dil, yeni forma yaratmaq lazımdı. Elə Dünya müharibəsində bu fəlakətin içinə atılmış insanı göstərmək lazımdır. Azərbaycan ədəbiyyatı, mən XX əsrdən danışıram, indi siz mənə düzəliş edərsiz, Azərbaycan yazıçısı cəmiyyətin fəlakətini hiss eləyə bilmir. Buna romantizm dedik qurtardıq. XX əsrin əvvəllərində dünyanın fəlakətini kosmik səviyyədə fəlakəti bizdə M.Hadi, H.Cavid və M.Cəlil hiss edirdi. Ancaq "İblis"i yazan adamın da kontekstini tapa bilmədik. Nitsşenin bir sözü var: dünyada faktlar yoxdur, ancaq onların şərhi var. Yəni biz onu şərh eləməliyik. Modernizm yalnız gerçəkliyi təsvir imkanını deyil, həm də onun mövcudluğunu şübhəyə aldı. Bütün "izm"lər (modernizm də!) dünyanı müəllifin şüurunda olan gerçəkliyin müxtəlif şərhləri kimi təsvir edir.

Elnarə Akimova: - Əsəd bəy deyir, bizdə modernizm prosesi sualtı axın şəklində baş verdi. 70 illik sovet epoxası daxilində kimin yaradıcılığı əsasında deyə bilərik ki, bax, bu əsər XX əsr sənət axtarışlarına tam müvafiqdir? XX əsr nəsri deyərkən, bura nələr daxildir məsələn: altşüura maraq, üslubun süjeti əvəzləməsi, müşahidəçinin maksimum təhkiyəçi ilə əvəzlənməsi, oxucuya yaxınlıq və s. Bu sadalanan xüsusiyyətlərin təzahürləri hansı şairimizin, yazıçımızın yaradıcılığından keçir?

Əsəd Cahangir: - Bayaq saydım on səciyyəvi adları, əlavələr də edə bilərəm. Çünki 90-cı illərdə ədəbiyyata gələn bəzi cavanlar modernist istiqaməti davam etdirdilər. Amma bayaq yarımçıq qaldı cavabım, istəyirəm postmodernizmin əsas meydana gəlmə səbəbləri barədə danışım. Bilirik ki, postmodernizm İkinci Cahan savaşından meydana gəlib və ekzistensializmi əvəzləyib, səksəninci illərdə artıq öz apogeyinə çatıb. Ekzistensializmin tarixi əsasında faşizm və kommunizm qarşısındakı qorxu dururdu. Ekzistensialist düşünürdü ki, əgər Allah varsa, bəs, onda Hitler və ya Stalin niyə allahlıq edirlər? Deməli, o yoxdur və ona sığınmaq olmaz. İnsanın sığınacağı yeganə məbud onun özüdür, onun daxili dünyasıdır. Sonra daha bir addım qabağa atıldı, insan özünə olan inamını da itirdi və postmodernizm də burdan başladı.

Bizim ədəbiyyat isə 60-cı illərdə hələ ekzistensializm düşüncəsini yaşayırdı. Postmodernizm isə bizə yalnız 90-ların sonunda, yəni Qərbdə bu metodun sovulması dövründə gəlib çatdı.

müzakirə saatı

Hər bir insan, hər bir yazıçı, hər bir yaradıcı insan özünü öz içində qəhrəman görür və öz qəhrəman ideallarını öz yaradıcılığında reallaşdırmağa çalışır.

Rüstəm Kamal: - Avanqard "izm" estetikada acizin təhlükəsini üzə çıxartdı və göstərdi ki, Sirsiz bədii əsər ola bilməz. İstənilən "izm" sanki Allahı unutmaq cəhdidir. Bəlkə də ona görə onların çoxunu demonik başlanğıc belə cəzb edir? Məsələn, Ezra Paundu Mussoliniyə, digərlərini Stalin Rusiyasına çəkən də budur?

Əsəd Cahangir: - Bəli, bəli, çünki modernist deyir ki, Allah yoxdur, mən varam, mənim kağızım var, qələmim var və bu qələmlə bu kağız üzərində öz dünyamı yaradıram. Köhnə dünyanı bir tərəfə qoyuram. Bircə həqiqət var, o da insanın daxili həqiqətidir. Bizim 60-70-ci illər ədəbiyyatımızın da məğzində bu dururdu ki, dünyada bir həqiqət var - insanın daxili həqiqəti. Daxili həqiqət ekzistensializmin əsas postulatıdır. Hər şey insanın daxilindədir. Allah varsa, o da sənin daxilindədir. Həqiqət varsa, o da sənin içindədir. Kənarda heç nə yoxdur. "Başqaları sənin üçün cəhənnəmdir" - Sartr deyirdi.

Elnarə Akimova: - 60-cı illər nəsrindən modernizm hadisəsi kimi danışa bilmərik məncə. Düzdür, daha çox ağrı ədəbiyyatıdı, qəhrəmanları çöküş ruhunu daşıyırlar. Amma hələ də tərəqqiyə inam hissi, sosial intibaha ümid onları modernizm təsnifatından kənara qoyur.

Əsəd Cahangir: - Siz forma baxımından deyirsiz, yoxsa məzmun baxımdan? Sizinlə formadan söz gedəndə razılaşmaq olar. Çünki bizim yazıçılarda modernizm spesifik formalardan daha çox ənənəvi formalarda üzə çıxırdı, yəni Qərb ədəbiyaytında olduğu kimi, tam formalaşmırdı. Amma məzmun baxımından müəyyən ekzistensial tələblərə cavab verirdi.

Azər Turan: - Bizdə modernist dil yaranmadı.

Əsəd Cahangir: - Müəyyən istisnalar var idi. Məsələn, Elçinin, Anarın, Yusif Səmədoğlunun, Mövlud Süleymanlının, xüsusən də Afaq Məsud və Həmid Herisçinin əsərlərinin spesifik dili var. Muğanna isə hətta dil haqqında xüsusi təlim yaratmışdı "İdeal" romanında - Odər dili təlimi. Modern dil yaratmaq cəhdi poeziyada ən qabarıq Vaqif Bayatlı poeziyasında üzə çıxır. Bunlar mahiyyətcə ənənəvi yazı dili və üslubunun dekonstruksiyası olub, 90-cı illərin sonlarına doğru üzə çıxacaq postmodernizmə linqvistik hazırlıq prosesi idi.

Elnarə Akimova: - Bəli, məhz 90-cı illərin sonlarında müəyyənləşdi. Çünki ondan əvvəl 70-80-ci illərdən başlayaraq cəmiyyətdə daha çox ikili standartların ardınca gətirdiyi böhran yaşanmağa başlamışdı.

Azər Turan: Dünya ədəbiyyatında postmodernizm dövrü bitir, bizdə isə modernizm dövrü başlayır. Əslində gözlənilməyən, qəribə bir prosesdir.

Əsəd Cahangir: - Azər müəllim, biz Qərb mədəniyyəti müstəvisinə sonradan keçdiyimizdən bu ləngiməyə normal da yanaşmaq mümkündür. Baxın, Axundov Azərbaycan ədəbiyyatına maarifçiliyi gətirəndə Fransa ədəbiyyatında bunu iki əsr öncə Volter, Didro, Russo artıq eləmişdilər. yaxud rus ədəbiyyatı yüz il qabaq keçmişdi bu yolu. Azərbaycan Avropadan iki əsr, Rusiyadan bir əsr gerdiə idi. Amma son 20 ildə nisbətən zaman intervalı azalıbdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, çağdaş dünya Axundov dünyası deyil, sürətli kütləvi informasiya texnologiyaları var bu gün, radio, televiziya, internet var, dünya xalqları arasında əlaqə qat-qat tez verir. Biz açıq mədəniyyət tipli qlobal dünyada yaşayırıq.

Azər Turan: - Süni şəkildə baş verir də. Yəni internet texnologiyası yaranıb və biz yaxınlaşırıq. Bayaq Rüstəm müəllim rəssamlar barədə danışdı. Tutaq ki, 1893-cü ildə Munkun "Çığırtı" əsəri yaranıb. 1897-ci ildə Qogen "Hardan gəlmişik? Biz kimik? Hara gedirik?" əsərini çəkib. Özü də Parisdə deyil, Taiti adasında. Və bütün bunlar XIX əsrdə Avropada baş verirdi. Təbii ki, bu estetik prosesi hazırlayan ədəbi simalar, poeziya da vardı. Yaxud əksinə. İndi fikir verin: Bizdə təbiət şairləri indi də var, əvvəllər də olub. 90-cı illərin izm dartışmaları əslində təbiət şairinin yanına bir də impressionist şairləri qoymalıydı. Bu, türk ədəbiyyatında hətta 1920-ci illərdə baş verib. Bizdə isə ayrı-ayrılıqda hər hansı şairimizdə və ümumən, çağdaş ədəbiyyat tariximizdə impressionist dalğa müşahidə olunmadı. Siz 60-cı illərin ədəbiyyatını örnək göstərirsiniz. Bir başqası da 60-cı illər rəssamlığını örnək göstərər. Amma etiraf edək ki, nə ədəbiyyatımızda, nə də təsviri sənətimizdə modernizm mərhələsi yaşanmadı.

Əsəd Cahangir: - Əgər sizə elə gəlirsə, bunun əsas günahı ədəbiyyatşünaslıq elmimizdədir. Amma buna görə sovet dövrü alimlərini qınamaq da olmur. Sovet rejimi onlara bu konuda düşünməyi qadağan etmişdi. Sosrealizmdən başqa yerdə qalan sənət nəzəriyyələri az qala mürtəd elan olunmuşdu. Onları ancaq tənqid və ifşa etməyə icazə verilirdi. 70-ci illərdə strukturalizm haqda bütün SSRİ-ni bürüyən və əsasən tənqid üstündə qurulan dartışmalar yadımızdadırmı? Bu dartışmaların əks-sədası bizə təxminən on il sonra mərhum Aydın Məmmədovun məqalələrində gəlib çatdı.

Azər Turan: - 26 ildir müstəqilik.

Əsəd Cahangir: - Məncə, 90-cı illərdən bəri bu mövzuda xeyli aydınlaşma gedib. Məsələn, tutaq ki, Elçində əlavə edək ki, Elçinin "Teleskop" pyesi, Kamal Abdullanın "Yarımçıq əlyazma", Həmid Herisçinin "Nekroloq", İlqar Fəhminin "Aktrisa" romanları nəzəri baxımdan aydın dərk olunmuş postmodernist əsərlərdir. Bura Həmid Herisçinin postmodern şeirlərini də əlavə edək ki, mənzərə dolğunlaşsın. Həmid Herisçinin "Solaxay" romanı isə artıq postmodernizmdən postinsana keçiddir.

Rüstəm Kamal: - Bəziləri deyirlər ki, postmodernizm mədəniyyətin yeni inkişaf mərhələsidir. Bəlkə postmodernizm yalnız müəyyən dövrə xas olan üslubdur? Qəribədir, bizdə sosrealizmdən sonra ən çox danışılan da postmodernizmdir. "Postmodernizm" yarlığı bir çox qrafomana ədəbiyyatımızda meydan sulamağa imkan verdi. Və hərdən fikirləşirəm ki, postmodernizm gerçəkliyə müəyyən biganə, məsuliyyətsiz yanaşma tipidir. Sənətkarın öz sözünə məsuliyyətsiz yanaşmasıdır. Bütün dünyada postmodernist əsəri satmaq nəşriyyatlar üçün rentabelli deyil. Bəs onda neyləməli?

Aydın Talıbzadə hansısa yazı texnikasını - postmodernist, modern texnikanı, surrealizm texnikasını öz mətninə gətirirsə, bu olur onun surrealist əsəri. Bu Azərbaycan ədəbiyyatında da surrealizmin varlığındanmı xəbər verir? Ancaq bütövlükdə Azərbaycan ədəbi modernizmindən danışmaq olarmı, yoxsa modernizm meyilləri sadəcə bir ötəri həvəsdirmi? Mən onu aydınlaşdırmaq istəyirəm.

Aydın Talıbzadə: - Bilirsiniz, Azərbaycan ədəbiyyatında gedən proseslər daha çox imitasion proseslərdir və imitasion proseslər olublar. "İzm"ləri də imitasion şəkildə Azərbaycana gətirmişik. Yəni biz dünyaya baxırıq, görürük və dəbdə olanı import eləyirik. Vəssalam, bu qədər bəsit.

Elnarə Akimova: - Aydın müəllim, siz "Teatral freskalar" yazmışdız, sonda əsərin qəhrəmanı özünü postmodernist elan edirdi. Bu günün qəhrəmanı kimdir sizin üçün?

Aydın Talıbzadə: - Mənim qəhrəmanım mən özüməm.

Elnarə Akimova: - Sizin qəhrəmanınız həm də zamanın qəhrəmanıdırmı? Məsələn, postmodernist 90-cı illərdə bütünlüklə zamanın ardıyca gətirdiyi qəhrəman idi. Mən ora gəlirəm. Yəni bu günün XX əsrin birinci yarısının qəhrəmanı kimdir, necə olmalıdır?

Aydın Talıbzadə: - Mən onu deyə bilmərəm: bu baxır sən hansı paradiqmadan çıxış eləyirsən. Hər bir insan, hər bir yazıçı, hər bir yaradıcı insan özünü öz içində qəhrəman görür və öz qəhrəman ideallarını öz yaradıcılığında reallaşdırmağa çalışır. Ümumiyyətlə, qəhrəman sözü çox böyük, çox məsuliyyətli və çox təhlükəli sözdür.

Həmid Herisçi: - Aydın müəllim, siz dediniz ki, dünya ədəbiyyatında olan bu təcrübə Azərbaycanda imitasiya olunur. Təəssüf edirəm ki, burada çox böyük həqiqət var. Çünki bu postmodernizmi ki, biz gətirdik və bunun epiqonçuları yarandı, xüsusən indi bütün ədəbi saytlar hamısı postmodernizmdə ilişiblər. Onlar çox ciddi şəkildə bilmirlər ki, dünyada artıq postmodernizmin gedişi baş verir. Bu siyasətdə özünü çox ciddi göstərir. Əslində, postmodernizmin dünya siyasətində və kütləvi ədəbiyyatda adı liberal qlobalizmlə bağlıdır. Təəssüf ki, ədəbiyyat özü uzun müddət klassisizmin monopoliyasında olub.

Azər Turan: - Həmid bəy, bu başqa klassisizmdi. Klassik mənada klassizm deyil.

Həmid Herisçi: - Klassisizm vasitəsilə çox ciddi əsərlər yaranıb, ümumiyyətlə, cəmiyyəti nəzarətdə saxlayıb, cəmiyyəti, sarayları idarə edib. İdarəetmə sisteminin içində olub. 90-cı illərdə bu ədəbiyyat düşdü demokratların əlinə, liberalların əlinə. Liberallar bundan postmodernizm yaradırlar. Bunlar birləşdilər transmilli şirkətlərlə, televiziyalar, xəbərləşmə, informasiyalarda. Hamı yazıçı ola bilər. feysbuk, tvitter yarandı, hamı yazdı.

Aydın Talıbzadə: - Dil dəyişir. Bugünkü ədəbiyyatın dilinə reklam çarxlarının, feysbukda yazılan statusların şəksiz təsiri var.

Həmid Herisçi: - Bəli. Belə sözlər yarandı: tvitləmək, snikersləmək, feysləmək, tıklamak. Ədəbiyyat deyildi bu.

Aydın Talıbzadə: - Amma dil özü bizdən kənarda artıq bunu qəbul edir. Camaat bu kimi çoxsaylı sözlərdən faydalanır və hələ də söz yaradıcılığı ilə məşğuldur. Ədəbiyyat heç də bu prosesə yuxarıdan aşağıya baxmamalıdır.

Həmid Herisçi: - İcazə verin bitirim. Azərbaycanda biz onu başladıq və bəlli bir çərçivələrdə. Biz bilirdik ki, postmodernizmin müəyyən bir dövrü var, o lazımdı. Ancaq təəssüf olsun ki, epiqonçular və siz demişkən imitatorlar - bunların ən ciddi formaları gənclərdir indi. Qabaq ədəbi qocalıq bizim üçün təhlükəli idi, indi ədəbi gənclik təhlükəlidir. Çox təhlükəlidir. Çünki kim nə istəyir yazır, ağzına gələni yazır. Bunlar birləşiblər, çox təəccüblüdür, yalandan şəbəkələr düzəldiblər. Çünki feysbuk, tvitter şəbəkədir. Ədəbiyyatda şəbəkələşmək, çetələşmək, sonra da demək ki, bu ədəbiyyatdır və demək ki, mən "izm"əm. Halbuki bu "izm"ləri gətirənlər də, onu bitirənlər də var, onun yeni mərhələsinə keçənlər də var. Yenə də deyirəm "izm"lər canlı prosesdir. Bir nöqtədə dayanan deyil. O hər mərhələdə təzəsini yaratmalıdır. Bu gün "kulis", "Sim-sim" saytı postmodernizmə, inkarçılığa ilişibsə və bu gün Barak Obama administrasiyasının taleyini yaşamaq istəyirsə, onların da axırına çıxacaq bir Tramp yaranacaq. Bu proses dünyada başlayıb. Bu liberal qlobalizm, postmodernist ədəbiyyat yığışdırılır, yerinə yeni klassisizm gəlir. Yeni insan gəlir. Avropa ədəbiyyatında buna postinsan deyirlər. Bunun əsasını Nitsşenin fövqəlinsan nəzəriyyəsi qoyub ki bu gün özünü doğruldur. Çünki hamı sübut edir ki, Nitsşe elə minalar qoymuşdu ki, ədəbi prosesin altına onlar bir-bir partlayacaqdı gələcəkdə. Bu fərdi insan, postinsan minasını Nitsşe qoymuşdu. İndi partladı. Bu, bir daha göstərir ki, o nə qədər öncə görən və ədəbi prosesi tənzimləyən bir insan olub. Biz də bu prosesin içindəyik. Mən deməzdim ki bizdə bu kütləvi xarakter alıb. Həmişə bir ekstrim atılır ortalığa. Biz ekstrim olaraq gedirik. Qabaq postmodernist olmuşuq, indi postinsançıyıq. İnşallah, sabah başqası olarıq. Canlı proses bitməsin, tükənməsin. Bir nöqtədə qalmasın. Bugünkü postmodernistlərin düşdüyü böhran məhz, bu böhrandır ki, burdan da yaxşı bir əsər ortaya çıxmayacaq.

Əsəd Cahangir: - Həmid bəy, nə qədər ki, postinsanı Nitsşeyə bağlayırıq, Nəsimiyə bağlamırıq, biz həmişə kökümüzdən uzaqlaşıb, imitator olacağıq. O. Nitsşedən 500 il qabaq insanı Allah səviyyəsinə qaldırıb, onun tükənməz idrak və intellekt imkanlarını təsdiq edib. Məncə, yalnız bu zaman bizim öz milli köklərimiz üstündə postinsan ədəbiyyatımız yarana bilər. Yoxsa həmişə təqlidçi olacağıq.

Azər Turan: - Amma Nitsşenin təklif etdiyi fövqəl insanla təsəvvüfdəki kamil insan tamam ayrıdır. Heç yaxınlıqları, bənzərlikləri belə yoxdur.

Davamı gələn sayımızda